

УДК 94(477:438):316.64

© Сергій Нінічук* (Луцьк)

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ (НА ПРИКЛАДІ ПОБУТУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ)

У статті досліджено історичну пам'ять українсько-польських порубіжних земель і доведено, що на порубіжжі формується особлива ідентичність, яка є доволі стійкою категорією, оскільки вона опирається на суспільно-історичні стереотипи та міфи, що тут побутують. Українсько-польське порубіжжя — це специфічна територія, на якій у різні історичні періоди спільно/паралельно проживали українці та поляки (незалежно від того, до складу яких держав входили ці території), це терени, де перепліталися мови, культури, традиції та релігії, створюючи окрему специфічну ідентичність. Порубіжні землі об'єднує спільна історія, часто просякнута історичними та культурними травмами, тут побутують відмінні (від решти регіонів) суспільно-історичні стереотипи, і, як результат, формується своя, особлива історична пам'ять.

Ключові слова: історична пам'ять, порубіжжя, українці, поляки, суспільно-історичні стереотипи, культурна травма.

Serhii Ninichuk (Lutsk)

HISTORICAL MEMORY OF THE UKRAINIAN-POLISH BORDERLAND (ON THE EXAMPLE OF THE EXISTENCE OF SOCIO-HISTORICAL STEREOTYPES)

Abstract. In recent decades, research into the forms and characteristics of historical memory has become increasingly popular, going far beyond theoretical studies and taking on increasingly practical forms. It is precisely the focus on historical memory in borderlands, where not only different national traditions, languages and cultures intertwine, but also history, that is of practical importance.

The article examines the historical memory of the Ukrainian-Polish borderlands and proves that a special identity is formed in the borderlands, which is a fairly stable category, as it is based on the socio-historical stereotypes and myths that exist here. The Ukrainian-Polish borderlands are a specific territory where Ukrainians and Poles lived together/in parallel during different historical periods (regardless of which states these territories belonged to). These are areas where languages, cultures, traditions and religions intertwined, creating a separate, specific identity. The borderlands are united by a common history, often steeped in historical and cultural trauma. Here, there are social and historical stereotypes that differ from those in other regions, and as a result, a unique historical memory has been formed.

Historical memory is shaped by cultural heritage (traditions, monuments, art), oral narratives, historical sources, education and the media, and is important for the formation of collective identity. Unlike historical science, which is based on scientific research, historical memory is a more simplified and often subjective perception of the past, which can be constructed by both society and the state

Keywords: Historical memory, borderlands, Ukrainians, Poles, socio-historical stereotypes, cultural trauma.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історична пам'ять є досить широкою понятійною категорією, що включає чимало складових, і однозначно є виразним показником національної ідентичності. В останні десятиліття дослідження форм та особливостей історичної пам'яті набувають усе більшої популярності, виходячи далеко за межі теоретичних досліджень і набуваючи усе більш прикладних форм. Саме увага до історичної пам'яті порубіжжя, де переплітаються не просто різні національні традиції, мови, культура, але й історія, носить прикладний характер.

* аспірант кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Postgraduate Student, Department of World History, Lesya Ukrainka Volyn National University.

orcid.org/0009-0002-0452-9414

e-mail: ninichuk.s.v@gmail.com

Аналіз останніх досліджень. Дослідженнями історичної пам'яті ґрунтовно займалося чимало вітчизняних учених, серед яких найперше варто згадати А. Киридон¹, С. Набок², Л. Стрільчук³ — їхні дослідження лежать у найближчій тематичній площині та хронологічному діапазоні від проблеми, що аналізується у представленій статті. І якщо С. Набок головну увагу приділяє теоретичним моментам, пов'язаним з історичною пам'яттю та історичною політикою в сучасній Україні, то праці А. Киридон та Л. Стрільчук безпосередньо присвячені історичній пам'яті в сучасних українсько-польських відносинах. Зокрема, Л. Стрільчук присвятила низку статей⁴ та монографію⁵ складним проблемам історичної пам'яті в українсько-польських відносинах, де нерідко порушує і проблеми історичної пам'яті порубіжжя, виділяючи їх особливі риси.

Суспільно-історичні стереотипи в українсько-польських взаєминах досліджував Л. Хахула⁶, приділяючи пильну увагу проблемам не лише ХХ століття, але й попередніх історичних епох. Л. Хахула доводить стійкість історичних стереотипів саме на порубіжних територіях.

Серед зарубіжних вчених, які зробили вагомий внесок у дослідження історичної пам'яті, у тому числі на порубіжних теренах, варто назвати французького дослідника П. Нора⁷, який головну увагу зосереджує на місцях національної пам'яті та історико-культурних травмах. Культурні та історичні травми у національній пам'яті досліджували зарубіжні вчені К. Карут⁸ і Д. Александер⁹, які здійснили різнобічний аналіз причин формування історично-культурної пам'яттєвої травми та проаналізували способи її подолання.

Виклад основного матеріалу. Існує чимало визначень поняття «історична пам'ять», які є доволі близькими за змістом і водночас різняться варіативністю наповнення. Автор, вивчивши усі тлумачення, послуговуватиметься узагальненим поняттям. Отже, під історичною пам'яттю варто розуміти сукупність знань, уявлень та спогадів суспільства про спільне минуле, що передаються із покоління до покоління. Історична пам'ять формується через культурну спадщину (традиції, пам'ятки, мистецтво), усні розповіді, історичні джерела, освіту та ЗМІ і є важливою для формування колективної ідентичності. На відміну від історичної науки, яка базується на наукових дослідженнях, історична пам'ять є більш спрощеним і часто суб'єктивним сприйняттям минулого, що може бути сконструйоване як самим суспільством, так і державою.

Особливо контраверсійною є історична пам'ять на територіях порубіжжя, де стикаються та переплітаються нації і культури. Українсько-польські порубіжні землі є якраз таким місцем, адже впродовж багатьох століть українці та поляки проживали спільно на цих теренах, тут укладалися змішані шлюби, а близькість мов та культур, переплітаючись, формували особливу ідентичність порубіжжя. Історично склалося так, що і українці, і поляки перебували у складі одних і тих самих держав: Першої та Другої Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій. Українці та поляки випробували на собі будівництво соціалізму, складнощі тоталітаризму, кризи розпаду комуністичної системи, пошук моделі постсоціалістичного розвитку¹⁰. Водночас у відносинах між українцями та поляками, що проживали на порубіжних теренах, склалися не лише культурні контакти, але й виникали протиріччя та конфлікти, що в якісь періоди переростали у криваві протистояння.

Найчастіше конфлікти та протистояння породжували численні історичні стереотипи, що обростали міфами, а з часом відбувалося формування пам'яттєвої історичної та культурної травм. Такі травми в історичній пам'яті, як показали дослідження, постійно програються/прокручуються у колективній свідомості, на національному рівні і є надзвичайно стійкими категоріями, а тому їх надзвичайно складно позбутися. А між тим, українці та поляки знали чимало складних спільних історичних подій, сповнених драматизмом кривавих протистоянь, взаємних образ тощо.

Наприклад, драматичні події ХХ століття, пов'язані з двома світовими війнами і частими змінами українсько-польського кордону на користь то одного, то другого народу; події, пов'язані зі спробою українців утвердити Західноукраїнську Народну республіку та криваві сторінки українсько-польської війни, що вихором пронеслися по землях Західної України; образи українців через політику пацифікації та осадництва, що здійснювалася владою Другої Речі Посполитої; не менш криваве міжнаціональне протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни; численні депортаційні акції та репресії, пов'язані із ними... Список взаємних кривд можна продовжувати. І саме на українсько-польському порубіжжі ці історичні події відлунюють і до сьогодні особливою гостротою. Тому порубіжні землі проживання українців та поляків є окремою й особливою сторінкою історичної пам'яті для обох народів і, до речі, досить відмінною щодо пам'яттєвих дисонансів порівняно з іншими регіонами України та Республіки Польща.

Вважаємо за необхідне також з'ясувати і значення терміна «порубіжжя». Автор статті вкладає у нього наступний зміст: порубіжжя — це землі, на яких у різні історичні період спільно/паралельно проживали українці та поляки (незважаючи на те, до складу яких держав входили ці території), це терени, де перепліталися мови, культури, традиції та релігії, створюючи окрему, специфічну ідентичність. Порубіжні землі об'єднує спільна історія, тут побутують окремі суспільно-історичні стереотипи, і, як результат, формується своя, особлива історична пам'ять.

Історичну пам'ять порубіжжя чітко увиразнюють суспільно-історичні стереотипи, що тут побутують. На прикладі останніх спробуємо простежити формування та трансформації історичної пам'яті українсько-польських порубіжних земель, зокрема стереотипів товариства кресов'ян. Наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, коли на політичній мапі постають незалежні РП та Україна, частина польського суспільства перебувала під впливом діяльності так званих «кресових» середовищ¹¹. Їхні осередки, головним чином, складали мешканці колишніх південно-східних воєводств Другої Речі Посполитої, порубіжних земель, котрі вимушені були залишити свої місця проживання (села та міста) у роки Другої світової війни та в перші повоєнні роки. До складу кресових товариств входили і нащадки (діти та онуки) згаданих переселенців, які вважали себе емоційно пов'язаними із «трагедією поляків Волині та Східної Галичини». Кресов'яни називали себе останніми з живих свідків історії «східних кресів» міжвоєнної Польщі, вважали обов'язковим засвідчити історичну правду про те, як жили і боролися поляки на тій землі. Просвітньо-патріотична праця для них була «зрозумілою», адже, за їхніми словами, «плеяда спеціалістів від пропаганди і брехні докладає всіляких старань, аби цю історичну правду стерти з пам'яті народу або абсолютно її змінити»¹². Українці, представники національно-демократичної думки, вважали представників кресов'яцьких середовищ знаряддям частини політичних сил для «нацьковування поляків на литовців, українців та білорусів», принаймні таку думку обстоював львівський історик Я. Дашкевич¹³.

Як вважає ще один львівський історик Л. Хахула, сильні сегменти можна пояснити і тим, що довоєнна «кресова» традиція зміцніла в епоху ПНР, коли саме лише походження зі «східних кресів» майже дорівнювало спротиву комуністичній системі. У суспільній свідомості «креси» функціонували як острівець автентичної Польщі, відмінної від комуністичної брехні. Кресов'яни, як і колишні вояки АК, для польської антикомуністичної опозиції становили надважливе підґрунтя національно-патріотичної діяльності. Польський Комітет захисту робітників сприймали крізь призму того, що один із його членів походив із міжвоєнного Львова (Яцек Куронь), а інший (Ян Юзеф Ліпський) був вояком Армії Крайової. Таке бачення майбутньої некомуністичної Польщі, близьке і Комітету захисту робітників, і соборному католицизму, трактувало «креси» як переказ традиції багатокультурної Речі Посполитої, плюралізму, що збагачує польську історію¹⁴.

Однак уже з початку існування демократичної Польщі частина колишньої опозиції відійшла від кресов'ян. Якщо діячі Комітету захисту робітників прагнули будувати демократичну і приязну до сусідів державу, то кресов'яни — прагнули відродження міжвоєнної Польщі. «Кресові» організації, з одного боку, переймалися правами за кордоном, а з іншого — емоційно, з погордою ставилися до сусідів.

Серед найактивніших «національно-кресових організацій» була організація, створена у 1991 році, під назвою — Товариство увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів. А уже з наступного, 1992 року, згадане Товариство стало видавати часопис «На рубежі» («Na Rubieżu»). Саме на сторінках цього часопису чи не найбільше ширяться негативні стереотипи про українців/українців-повстанців.

А те, наскільки історична пам'ять та суспільно-історичні стереотипи здатні поляризувати суспільство, свідчить приклад тематики УПА. Аби проілюструвати такий факт, пропоную більш широко проаналізувати згадану проблему. Перше публічне обговорення проблематики УПА в Україні відбулося в 1992 році та було приурочене до 50-річчя від дня заснування УПА. Обговорення широко проходило в обласних та районних радах Західної України, і саме тоді вперше постало питання про офіційне визнання учасників національно-визвольної боротьби 20–50-х років ХХ століття. Це викликало різко негативну реакцію з боку радянських ветеранських організацій, які заявили про небезпеку «бандеризації України», а також з боку «кресових» товариств Польщі. Градус полеміки, по обидва боки кордону, практично не спадав упродовж декількох десятиліть¹⁵.

Аналізуючи спектр інформації та суспільний дискурс щодо проблематики УПА, можна виділити щонайменше три історичні наративи, які ретранслявалися масмедіа як державного, так і місцевого рівнів, тим самим впливаючи на формування й трансформацію суспільно-історичних стереотипів і в українському, і у польському суспільствах. Оскільки УПА головно діяла на українсько-польському

порубіжжі, то саме на цих теренах — у Західній Україні та Східній Польщі — найбільший суспільний резонанс викликала розглядувана тема.

Отож, перший історичний наратив, на думку волинської дослідниці О. Калішук, для посткомуністичної влади України був надсерйозним викликом, бо саме негативне ставлення до ОУН і УПА (і загалом до демонізованого «українського буржуазного націоналізму») з боку советизованих мас та «кресових» середовищ було найпоширеніше і найусталеніше в історичній пам'яті переважної більшості як українського, так і польського суспільств. Радянський (який згодом органічно трансформувався у російський) історичний наратив широко представляли публікації у різноманітних періодичних виданнях¹⁶.

У згаданих виданнях культивувався негативний образ вояків УПА як вбивць, садистів та колабораціоністів, творячи відповідний суспільно-історичний стереотип. Дослідження періодики та аналіз її матеріалів дозволяє стверджувати, що головні тези зводилися до декількох основних наративів, зокрема:

- УПА обслуговувала Гітлера, а гасло «Слава Україні!» — це калька з нацистського гасла «Heil Hitler». У найсприятливіший період президентства Віктора Януковича ці тези озвучували високопосадовці на кшталт Дмитра Табачника, який, зокрема, дозволяв собі публічні заяви, що вояки УПА «є мерзенними прислужниками Гітлера» тощо;
- міф про «колабораціонізм». У багатьох ЗМІ теза про співпрацю повстанців (та й усього західноукраїнського населення) переважно побутувала довкола окремих контактів очільників УПА із командуванням Вермахту та їхньої участі у збройній боротьбі проти Червоної армії;
- УПА була засуджена на Нюрнберзькому процесі;
- участь українських повстанців у терорі та масових убивствах (зокрема учителів та лікарів).

Другий історичний наратив щодо УПА мав протилежну суть: образ українського повстанця в українському національному/націоналістичному наративі — це образ вояка, який воював та боровся за свободу власної української землі. Саме у ракурсі самовідданості та жертвовності учасників національно-визвольних змагань в Україні формувалася гранднаратив ОУН і УПА як символу спротиву радянській окупації та боротьби за незалежність. Українська повстанська армія у розумінні авторів, які представляють цю частину суспільного дискурсу, була одним із кроків на шляху до незалежності¹⁷.

Головною думкою, що наскрізно проходить крізь цей історичний наратив, є наголошення на боротьбі представників української резистенції супроти обох тоталітаризмів — і советів, і німців, боротьбі за незалежну національну державу. На думку згаданої О. Калішук, репрезентанти національного/націоналістичного наративу намагалися подолати уявлення про український національно-визвольний рух як винятково західноукраїнське явище.

Щодо третього наративу/стереотипу, то він формується дещо пізніше у суспільному дискурсі, ним став третій напрям — ліберальний. Позицію цієї частини істориків-професіоналів, політиків, громадських діячів увиразнено сформулював львівський історик Я. Грицак: «Історія ніколи не була ні біла, ні чорна. Вона сіра».

Поряд із цим необхідно зауважити, що численна ліберальна преса найчастіше воліла не зачіпати найдражливіших суспільних тем (до прикладу, ролі ОУН і УПА в українсько-польському конфлікті), віддаючи, фактично, їх на відкуп пропагандистам радикальних видань, чи то крайньоправих, чи крайньолівих. Нерідко ліберальні автори приховують власну позицію стосовно «делікатних» питань за «підкресленою об'єктивністю», що в ідеалі нібито й має бути ознакою професійної журналістики, та на практиці проявляється у специфічних українських реаліях, репродукує загальну двозначність, релятивізм і суспільну амбівалентність¹⁸.

Висновки. Обсяги статті не дозволяють подати вичерпний перелік ані самих стереотипів в українсько-польських відносинах, ані проаналізувати їхні причини виникнення та стійкості у широкому контексті. Наведені у статті деякі приклади формування й побутування суспільно-історичних стереотипів та суспільних наративів є, радше, спробою ілюстрації прикладів їхньої появи і трансформації. У цьому контексті варто звернути увагу і на факт сприйняття/несприйняття стереотипів та їхню здатність змінюватися у позитивний чи негативний бік. Автор погоджується із думкою низки дослідників, що усе «зло» від стереотипів полягає не у тому, що вони пропонують фальшивий образ дійсності, а в унеможливленні у зв'язку з ними появи альтернативного бачення цієї дійсності¹⁹. Досвід показує, що стереотипи не завжди помилкові і можуть містити в собі «зерна правди», а також правильно віддзеркалювати міжгрупові різниці.

Аналізуючи історичні стереотипи українців та поляків, що побутують на порубіжжі у період прикінця XX — початку XXI століття в рамках соціокультурного напруження, вважаємо, що суспільно-історичні стереотипи таки піддаються змінам і трансформаціям. Глибше взаємопізнання сусідніх народів, споріднених мовою та близьких культурно, налагодження безпосередніх різноспекторних контактів мають величезний вплив на трансформацію та зміну негативних стереотипів. Саме тому одне із важливих завдань гуманітаристики полягає у адекватному простеженні цих змін, у аналізі, що саме вплинуло на зміни у ставленні українців до поляків і навпаки, поляків до українців.

- ¹ А. Киридон, «Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті [«Historical memory» in the space of memory politics], in «Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал». 2018, с. 45–53.
- ² С. Набок, *Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контрверсійність наслідків* [Memory politics in contemporary Ukraine: problems of formation and controversial consequences], in «Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні», 2017, с. 229–283.
- ³ Л. Стрільчук, *Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські нарративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят)* [The evolution of memory politics in contemporary Ukraine: post-Soviet narratives and national memory politics (based on the example of public holidays)], in «Літопис Волині», 2023, № 29, с. 96–100.
- ⁴ Л. Стрільчук, *Місця національної пам'яті українсько-польського порубіжжя в публічному просторі, як елемент гібридної війни РФ та загрози національній безпеці* [Places of national memory in the Ukrainian-Polish borderland in public space as an element of Russia's hybrid warfare and a threat to national security] in «Public history: selected issues: Collective monograph», Riga, Latvia, «Baltija Publishing», 2024, p. 140–159.
- ⁵ Л. Стрільчук, А. Нінічук, *Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах*. [The war of memory and the war of monuments in contemporary Ukrainian-Polish relations], Луцьк, Вежа-Друк, 2019, 368 с.
- ⁶ Л. Хахула, «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискусії про Україну [«Cutthroats» or brothers? Contemporary Polish discussions about Ukraine], Львів, 2016, 304 с.
- ⁷ П. Нора, *Теперішнє, нація, пам'ять* [The present, the nation, memory], Київ, КЛІО, 2014, 272 с.
- ⁸ С. Caruth, *Listenihg to Trauma. Conversations with Leaders in the Theory&Treatment of Catastrophic Experience*. Baltimore, 2014, 245 p.
- ⁹ J. Alexander, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Oxford, 2003, 412 p.
- ¹⁰ Л. Стрільчук, В. Стрільчук, *Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва* [Institutional components of Ukrainian-Polish humanitarian relations and cooperation], Луцьк, Волинські старожитності, 2013, с. 11–12.
- ¹¹ Л. Хахула, «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискусії про Україну, с. 78.
- ¹² *Sprawozdaie z pierwszej sesji Ogólnopolskiego Seminarium Historii Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej* [Report from the first session of the National Seminar on the History of the Eastern Borderlands of the Second Polish Republic], in «Na Rubiżu», 1992, № 1, s. 3.
- ¹³ Я. Дашкевич, *Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі (Товариства кресов'яків та їх діяльності)* [Falsification of the recent history of the Ukrainian people in modern Poland (the Society of Kresowians and their activities)], in «Український час», 1991, № 1 (8), с. 15.
- ¹⁴ Л. Хахула, «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискусії про Україну, с. 79.
- ¹⁵ Л. Стрільчук, *Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські нарративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят)*, с. 97–98.
- ¹⁶ О. Калішук, *Пам'ять про Українську повстанську армію крізь призму компаративістики — сучасна українська та польська преса* [Memories of the Ukrainian Insurgent Army through the lens of comparative studies — contemporary Ukrainian and Polish press], in «Трансформації історичної пам'яті. Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції», Вінниця, 2022, с. 121–122.
- ¹⁷ О. Калішук, *Пам'ять про Українську повстанську армію крізь призму компаративістики — сучасна українська та польська преса*, с. 122.
- ¹⁸ О. Попович, *Масмедійний дискурс українського визвольного руху періоду Другої світової війни в незалежній Україні (2005–2014 pp.)* [Mass media discourse on the Ukrainian liberation movement during World War II in independent Ukraine (2005–2014)], in «Військово- науковий вісник. Національна акадeмія сухопут. військ ім. П. Сагайдачного», Львів, 2016, вип. 26, с. 132–146.
- ¹⁹ С. Caruth, *Listenihg to Trauma. Conversations with Leaders in the Theory&Treatment of Catastrophic Experience*, p. 128–129.

References

1. Alexander J., *Cultural Trauma and Collective Identity*, Oxford, 2003, 412 p.
2. Caruth C., *Listenihg to Trauma. Conversations with Leaders in the Theory&Treatment of Catastrophic Experience*. Baltimore, 2014, 245 p.

3. Dashkevych Ya., Falsyfikatsiya novitnoyi istoriyi istoriyi ukayinskoho narodu v suchasniy Polshchi (Tovarystva kresovyyakiv ta yikh diyalnosti) [Falsification of the recent history of the Ukrainian people in modern Poland (the Society of Kresowians and their activities)], in «Ukrayinsky chas», 1991, № 1 (8), s. 15.
4. Kalishchuk O., Pamyat pro Ukrayinsku povstansku armiyu kriz pryzmu komparatyvistyky — suchasna ukrayinska ta polska presa [Memories of the Ukrainian Insurgent Army through the lens of comparative studies — contemporary Ukrainian and Polish press], in «Transformatsiyi istorychnoyi pamyati. Zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi», Vinnytsya, 2022, s. 121–122.
5. Khakhula L., «Rizuny» chy pobratymy? Suchasni polski dyskusiyyi pro Ukrayinu [«Cutthroats» or brothers? Contemporary Polish discussions about Ukraine], Lviv, 2016, 304 s.
6. Kyrydon A., «Istorychna pamyat» u prostori polityky pamyati [«Historical memory» in the space of memory politics], in «Transformatsiyi istorychnoyi pamyati. Istorychni ta politolohichni doslidzhennya. Naukovyy zhurnal», 2018, s. 45–53.
7. Nabok S., Polityka pamyati v suchasniy Ukraini: problemy formuvannya ta kontraversiynist naslidkiv. [Memory politics in contemporary Ukraine: problems of formation and controversial consequences], in «Etnopolitychnyy kontekst sotsiokulturnykh transformatsiy u suchasniy Ukraini», Kyiv, 2017, s. 229–283.
8. Nora P., Teperishnye, natsiya, pamyat [The present, the nation, memory], Kyiv, KLIO, 2014, 272 s.
9. Popovych O., Masmediynnyy diskurs ukrayinskoho vyzvolnoho rukhu periodu Druhoyi svitovoyi viyny v nezalezhniy Ukraini (2005–2014 rr.) [Mass media discourse on the Ukrainian liberation movement during World War II in independent Ukraine (2005–2014)], in «Viyskovo-naukovyy visnyk. Natsionalna ademiya sukhopot. viysk im. P. Sahaydachnoho», Lviv, 2016, vyp. 26, s. 132–146.
10. Sprawozdaie z pierwszej sesji Ogólnopolskiego Seminarium Historii Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej [Report from the first session of the National Seminar on the History of the Eastern Borderlands of the Second Polish Republic], in «Na Rubiży», 1992, № 1, s. 3.
11. Strilchuk L., Evolyutsiya polityky pamyati v suchasniy Ukraini: postradyanski naratyvy ta natsionalna polityka pamyati (na prykladi derzhavnykh svyat) [The evolution of memory politics in contemporary Ukraine: post-Soviet narratives and national memory politics (based on the example of public holidays)], in «Litopys Volyni», 2023, № 29, s. 96–100.
12. Strilchuk L., Mistsya natsionalnoyi pamyati ukrayinsko-polskoho porubizhzhya v publichnomu prostori, yak element hibrydnoyi viyny RF ta zahrozy natsionalniy bezpetsi [Places of national memory in the Ukrainian-Polish borderland in public space as an element of Russia's hybrid warfare and a threat to national security], in «Public history: selected issues: Collective monograph», Riga, Latvia, «Baltija Publishing», 2024, p. 140–159.
13. Strilchuk L., Ninichuk A., Viyna pamyati ta viyny pamyatnykiv u suchasnykh ukrayinsko-polskykh vidnosynakh [The war of memory and the war of monuments in contemporary Ukrainian-Polish relations], Lutsk, Vezha-Druk, 2019, 368 s.
14. Strilchuk L., Strilchuk V., Instytutsiyni skladovi ukrayinsko-polskykh humanitarnykh vzayemyn i spivrobotnytstva [Institutional components of Ukrainian-Polish humanitarian relations and cooperation], Lutsk, Volynski starozhytnosti, 2013, s. 11–12.